

۱۰۷۲

۹۷۷۷

بیت نرس

اصل هشتم قانون اساسی

(بایسته‌های فقهی و حقوقی امر به معروف و نهی از منکر)

www.ketab.ir

حجت‌الاسلام دکتر حسین جوان آراسته

جوان آراسته، حسین، ۱۳۴۳-

اصل هشتم قانون اساسی (بایسته‌های فقهی و حقوقی امر به معروف و نهی از منکر) / حسین جوان آراسته. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۹۲.
ده، ۲۶۲ص: نمودار. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۲۶۳: حقوق؛ ۲۶)

ISBN: 978-600-298-023-6

بها: ۸۱۰۰۰ ریال

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه: ص. [۲۴۳]-۲۴۹؛ همچنین به صورت زیرنویس.

نمایه.

۱. امر به معروف و نهی از منکر. ۲. حقوق اساسی - ایران. الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ب. بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی. ج. عنوان.

۳۹۷ / ۳۷۷۵

۱۳۹۲ ۶ الف ج ۹ / ۴ / ۲۲۶ BP

۳۳۵۸۳۹۳

شماره کتابشناسی ملی

اصل هشتم قانون اساسی (بایسته‌های فقهی و حقوقی امر به معروف و نهی از منکر)

مؤلف: حجت‌الاسلام دکتر حسین جوان آراسته

ویراستار: سعیدرضا علی‌عسکری

«پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» و «بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی»

صفحه‌آرایی: کاما

چاپ اول: زمستان ۱۳۹۲

تعداد: ۲۰۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم - جعفری

قیمت: ۸۱۰۰ تومان

کلیه حقوق برای ناشران محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۳۲۱۱۱۱۰۰ - ۰۲۵ (انتشارات: ۳۲۱۱۱۳۰۰) نمابر: ۳۲۸۰۳۰۹۰
ص.ب. ۳۱۵۱ - ۳۷۱۸۵ ● تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، نبش کوی اُسکو، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰ - ۰۲۱ و ۶۶۹۷۸۹۲۰

Website: www.rihu.ac.ir

Email: info@rihu.ac.ir

مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، صندوق پستی: ۹۱۷۳۵-۳۶۶ تلفن و دورنگار واحد فروش: ۲۲۳۰۸۰۳

www.islamic-rf.ir

info@islamic-rf.ir

سخن ناشران

نیاز گسترده جوامع علمی و حوزوی و دانشگاهی به متون درسی با نگرش اسلامی در رشته‌های علوم انسانی، حقیقتی انکارناپذیر است. برای رفع این نیاز، مراکز پژوهشی با توجه به محدودیت‌های موجود می‌توانند با یاری و همکاری یکدیگر، آثار مشترکی تدوین و ارائه کنند تا افزون بر ارتقای کمی و کیفی پژوهش‌ها، از تکرارها و موازی‌کاری‌ها جلوگیری شود. از این‌رو، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی برای نیل به اهداف یادشده، نخستین کار مشترک خود را با عنوان *اساس هشتم قانون اساسی؛ بایسته‌های فقهی و حقوقی امر به معروف و نهی از منکر به جامعه علمی تقدیم می‌کند*.

این کتاب در گروه حقوق پژوهشگاه حوزه و دانشگاه به عنوان منبع کمک‌درسی برای دانشجویان رشته‌های حقوق و علوم سیاسی در مقطع کارشناسی ارشد، دکترا و نیز دیگر علاقه‌مندان به پژوهش در زمینه‌های فقهی و حقوقی به رشته تحریر درآمده است. امید است که مورد عنایت استادان و صاحب‌نظران قرار گیرد تا با پیشنهادهای ارزشمند و راهگشای خود ما را در غنی‌سازی این اثر یاری رسانند.

در پایان لازم می‌دانیم از مؤلف گرامی جناب ججت الاسلام دکتر حسین جوان‌آراسته و همچنین ارزیابان محترم دکتر حسین مهرپور و دکتر محمدحسین ساکت سپاسگزاری کنیم.

فهرست مطالب

۱	مقدمه
۲	یکم: جایگاه امر به معروف و نهی از منکر در اسلام
۶	دوم: جایگاه امر به معروف و نهی از منکر در جمهوری اسلامی
۶	سوم: وضعیت موجود
۷	چهارم: وضعیت مطلوب (مطالبه قانون اساسی جمهوری اسلامی)
۹	پنجم: سازمان‌دهی مباحث کتاب
۱۱	فصل اول: کلیات (مفاهیم، مبانی و منابع)
۱۱	گفتار اول: مفاهیم
۱۱	یکم: مفاهیم واژگان
۱۱	۱. خیر
۱۴	۲. نصیحت
۱۶	۳. امر و نهی
۱۸	۴. معروف و منکر
۱۸	الف) در لغت
۲۳	ب) در اصطلاح مفسران و فقیهان
۲۸	۵. دولت
۳۰	۶. حریم خصوصی
۳۲	۷. حسبه
۳۲	دوم: حوزه دلالتی امر به معروف و نهی از منکر
۴۵	گفتار دوم: مبانی
۴۵	یکم: مبنای شرعی
۴۷	دوم: مبنای عقلی
۵۷	گفتار سوم: منابع (راه‌های) شناخت معروف و منکر

۵۷	یکم) رابطه شرع با عقل
۶۰	امر و نهی نسبت به معروف و منکرهای عقلی
۶۰	دوم) رابطه شرع با سیره عقلا و عرف
۶۱	سوم) رابطه شرع با قانون
۶۲	چهارم) رابطه شرع با فطرت
۶۴	پنجم) شریعت
۶۶	چکیده فصل اول

فصل دوم: نظارت مردم بر یکدیگر (قلمرو شرعی، قلمرو قانونی و شیوه‌های اجرایی)

۷۱	مقدمه
۷۵	گفتار اول: قلمرو شرعی
۷۵	یکم: ملاحظات شرعی
۷۷	دوم: محدودیت‌های شرعی
۷۷	۱. تعرض به حریم خصوصی دیگران
۷۹	۲. تجسس در امور دیگران
۸۱	۳. انجام منکر برای مبارزه با منکر
۸۳	۴. برخورد با منکرات مورد اختلاف
۸۶	۵. وجود خطر و ضرر (وجود مفسده)
۸۸	۶. تحقیر شدن آمران و ناهیان از سوی امر و نهی شوندگان
۸۸	۷. امر و نهی کردن لجاجزان
۸۹	۸. امر و نهی کردن معذوران
۹۰	۹. رعایت مراحل امر به معروف
۹۲	الف) مرحله اول: «امر و نهی قلبی»
۹۴	ب) مرحله دوم: «امر و نهی زبانی»
۹۵	ج) مرحله سوم: «امر و نهی عملی»
۹۶	د) محدودیت‌های مرحله سوم
۹۸	ه) محدودیت امر و نهی عملی با وجود حکومت اسلامی
۱۰۰	گفتار دوم: قلمرو قانونی
۱۰۰	مقدمه
۱۰۰	یکم: ملاحظات قانونی
۱۰۱	دوم: محدودیت‌های قانونی
۱۰۱	الف) محدودیت‌های مرتبط با حریم خصوصی
۱۰۶	ب) محدودیت‌های مرتبط با حوزه نهادهای رسمی و قانونی
۱۰۷	گفتار سوم: شیوه‌های اجرایی

۱۰۷	 مقدمه
۱۰۸	 الف) تدوین قوانین و مقررات مربوط
۱۰۹	 ب) ایجاد و سازمان‌دهی گروه‌های ویژه
۱۱۰	 ج) مشوق‌ها و حمایت‌های قانونی
۱۱۱	 د) تقویت باورهای مذهبی
۱۱۵	 ه) تبیین و توجیه منطقی
۱۱۶	 و) ترویج نماز
۱۱۷	 ز) ریشه‌یابی ترک معروف و انجام منکر
۱۱۷	 ح) به‌کارگیری شیوه‌های صحیح
۱۱۸	 چکیده و نتیجه مطالب فصل دوم

فصل سوم: نظارت مردم بر دولت (قلمرو شرعی، قلمرو قانونی، راهکارها و ضمانت‌های اجرایی) ... ۱۲۱

۱۲۱	 مقدمه
۱۲۱	 ۱. پیشینه نظارت بر قدرت در اسلام
۱۲۲	 ۲. ارزش نظارت بر قدرت در اسلام
۱۲۴	 ۳. دلایل نظارت بر قدرت در اسلام و نظام جمهوری اسلامی
۱۲۸	 گفتار اول: قلمرو شرعی
۱۲۸	 یکم: ملاحظات شرعی
۱۲۹	 دوم: محدودیت‌های شرعی
۱۳۴	 گفتار دوم: قلمرو قانونی
۱۳۴	 مقدمه
۱۴۳	 گفتار سوم: ضمانت‌های اجرایی و راهکارها
۱۴۳	 الف) ضمانت‌های اجرایی
۱۴۷	 ب) راهکارها
۱۵۱	 چکیده و نتیجه مطالب فصل سوم

فصل چهارم: نظارت دولت بر مردم (دولت و ارزش‌های اسلامی، قلمرو شرعی و قانونی...) ... ۱۵۳

۱۵۳	 مقدمه
۱۵۵	 گفتار اول: دولت و ارزش‌های اسلامی
۱۵۵	 یکم: مسئولیت دولت
۱۶۰	 دوم: مسئولیت نهادها و سازمان‌های دولتی
۱۶۱	 الف) وزارت آموزش و پرورش
۱۶۲	 ب) وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
۱۶۲	 ج) شورای عالی انقلاب فرهنگی

۱۶۴	د) شورای فرهنگ عمومی
۱۶۶	ه) سازمان صدا و سیما
۱۶۸	و) سازمان تبلیغات اسلامی
۱۶۸	ز) نیروی انتظامی جمهوری اسلامی ایران
۱۶۹	ح) ستاد احیای امر به معروف و نهی از منکر
۱۷۱	گفتار دوم: قلمرو شرعی و قانونی
۱۷۸	گفتار سوم: راهکارها و ضمانت‌های اجرایی
۱۸۷	چکیده و نتیجه مطالب فصل چهارم

فصل پنجم: نظارت در پرتو تشکیلات قانونی (مبانی، پیشینه تاریخی، تشکیلات پیشنهادی)

۱۹۱	مقدمه
۱۹۱	گفتار اول: دلایل و مبانی
۱۹۶	گفتار دوم: پیشینه تاریخی
۲۰۱	۱. امر به معروف و نهی از منکر در کشورهای گروه اول
۲۰۱	۲. وضعیت امر به معروف و نهی از منکر در کشورهای گروه دوم
۲۰۲	۳. وضعیت امر به معروف و نهی از منکر در کشورهای دسته سوم
۲۰۳	۴. امر به معروف و نهی از منکر در جمهوری اسلامی ایران
۲۰۸	گفتار سوم: تشکیلات پیشنهادی
۲۰۸	مقدمه
۲۰۹	یکم: نام، ساختار و شرح وظایف پیشنهادی
۲۱۲	۱. معاونت اجرایی
۲۱۲	۲. معاونت آموزش و پژوهش
۲۱۳	۳. معاونت تشکل‌های مردمی
۲۱۳	۴. معاونت اداری مالی
۲۱۳	۵. روابط عمومی
۲۱۴	دوم: ضمانت‌های اجرایی
۲۱۵	جمع‌بندی و نتیجه‌گیری مطالب فصل پنجم

فصل ششم: پیوست‌ها

۲۱۹	مقدمه
۲۱۹	پیوست اول: مشروح مذاکرات مربوط به تدوین اصل هشتم قانون اساسی
۲۲۳	پیوست دوم: قانون راهکارهای اجرایی گسترش فرهنگ عفاف و حجاب
۲۲۳	مقدمه
۲۲۳	سیاست‌ها و راهکارها

۲۲۵	وظایف تخصصی دستگاه‌های قانونگذار و اجرایی
۲۲۵	وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی
۲۲۶	وزارت بازرگانی
۲۲۷	سازمان صدا و سیما
۲۳۰	نیروی انتظامی
۲۳۱	سازمان ملی جوانان
۲۳۲	سازمان تبلیغات اسلامی
۲۳۳	وزارت آموزش و پرورش
۲۳۵	وزارت امور اقتصادی و دارایی
۲۳۶	وزارت علوم، تحقیقات و فناوری - دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی
۲۳۷	مرکز امور زنان و خانواده
۲۳۷	وزارت ارتباطات و فناوری اطلاعات
۲۳۸	سازمان تربیت بدنی
۲۳۹	شهرداری‌ها
۲۴۰	وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی

۲۴۳	منابع و مأخذ
۲۴۸	قوانین و اعلامیه‌ها
۲۴۹	نشریات
۲۴۹	سایت‌ها و نرم‌افزارها

۲۵۱	نمایه‌ها
۲۵۱	نمایه اعلام
۲۵۳	نمایه موضوعات
۲۵۸	نمایه آیات و روایات
۲۵۸	آیات
۲۵۸	روایات

مقدمه

در تعلیم و تربیت اسلامی، چگونگی رابطه متقابل «فرد» و «جامعه» و این واقعیت که صلاح و فساد هر یک، صلاح و فساد دیگری را تحت تأثیر قرار می‌دهد، با حساسیت فوق‌العاده‌ای مورد توجه قرار گرفته است. مکتبی که تنها «اصلاح خود» یا «اصلاح دیگران» را در دستور کار قرار می‌دهند، جایی در اندیشه اسلامی ندارند زیرا در اسلام به دلیل پیوند ناگسستنی میان «فرد و جامعه»، اصلاح خود و دیگران به صورت هم‌زمان از مؤمنان مطالبه شده است. نفی بی‌طرفی در مناسبات اجتماعی، همان چیزی است که فریضه «امر به معروف و نهی از منکر» خواهان آن است. در اندیشه اسلامی، انسان مطلوب، انسانی است که به صالح است و هم مصلح و بر همین اساس، عافیت‌طلبی و بی‌مسئولیتی از سوی مؤمنان واقعی با کناری گذاشته شده است و نمی‌توان گفت که:

عیب رندان نکن ای زاهد پاکیزه سرشت که گناه دیگران بر تو نینخواهند نوشت
من اگر نیکم و گرد تو برو خود را باش هر کسی آن درود عاقبت کار که کشت^۱

پیام رسای رسول خدا (ص) که فرمود: «كُلُّكُمْ رَاعٍ وَكُلُّكُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ»^۲ هنوز در گوش‌ها طنین افکن است. هدایت فرد و جامعه و صیانت از آنها، دو اصل بنیادینی هستند که ضرورت وجود «امر به معروف و نهی از منکر» در اسلام را توجیه می‌کنند. «این اصل یکی از ارکان تعلیمات اسلامی است که به نص صریح متون اسلامی و گفته پیغمبر اکرم (ص) اگر از میان برود تمام تعلیمات اسلامی از میان رفته است؛ اگر این اصل منسوخ شود جامعه اسلامی به صورتی که باید وجود داشته باشد، هرگز وجود نخواهد داشت»^۳.

۱. حافظ، دیوان حافظ، ص ۷۱.

۲. مجلسی، بحارالأنوار، ج ۷۲، ص ۳۸.

۳. مطهری، مجموعه آثار (حماسه حسینی)، ج ۱۷، ص ۲۸۲.

انسان‌ها در زندگی اجتماعی، مانند مسافران یک کشتی‌اند. پیامبر (ص) در تبیین فلسفه امر به معروف و نهی از منکر فرموده است: گروهی از مردم در یک کشتی سوار می‌شوند؛ هر کس در جای خویش می‌نشیند؛ یکی از مسافران جای خود را سوراخ می‌کند و در پاسخ به اعتراض دیگران می‌گوید، چون جای من است هرچه بخواهم انجام می‌دهم! اگر مسافران همان‌جا دست او را گرفته و مانع شوند، هم او و هم بقیه نجات می‌یابند و اگر چنین نکنند هم او و هم بقیه هلاک می‌شوند.^۱ این تشبیه بسیار زیبا بیانگر آن است که در بسیاری از موارد در زندگی اجتماعی، عوامل تأثیرگذار بر جامعه به گونه‌ای عمل می‌کنند که در موارد بسیار یا همه به مقصد می‌رسند، یا همه از مقصد بازمی‌مانند. در این مقدمه تأمل در نکات ذیل بایسته به نظر می‌رسد:

یکم: جایگاه امر به معروف و نهی از منکر در اسلام

اهمیت امر به معروف و نهی از منکر، در اندیشه اسلامی، سبب گردیده است که تقریباً همه اندیشمندان اسلامی (از جمله بزرگ‌ترین متفکران از منظری خاص) به این موضوع بپردازند. مفسران،^۲ محدثان،^۳ متکلمان،^۴ فقیهان و علما و اخلاق و عرفان،^۵ همگی بر این موضوع بسیار مهم توجه کرده‌اند. چنین اهمیتی از آن‌روی است که امر به معروف، مایه قوام و دوام همه واجبات و ارزش‌های اسلامی دانسته شده است. فقهای شیعه بیشتر در بحث جهاد و فقهای اهل سنت بیشتر ذیل عنوان حسبه به این موضوع پرداخته‌اند.

۱. عن النبی (ص): «إن قوماً ركبوا سفینة فی البحر و اقتسموا فصار کلّ واحد منهم موضعاً فنقر رجل موضعاً بفأس فقالوا: ما تصنع؟ قال: هو مکانی أصنع به ما شئت فإن أخذوا علی یدیہ نجا و نجوا و إن لم يأخذوا علی یدیہ هلك و هلكوا» (ورام، مجموعه ورام، ج ۲، ص ۲۹۴).

۲. بحث از امر به معروف و نهی از منکر در تفسیرهای شیعه و سنی، ذیل آیات مربوط به آن، به ویژه آیات ۱۰۴ و ۱۱۰ سوره مبارکه آل عمران، مطرح شده است.

۳. نظر به اهمیت این فریضه، در کتاب‌های حدیثی، کتاب یا باب خاصی برای آن اختصاص داده شده است. محدثان بزرگ شیعه همچون محمد بن یعقوب کلینی در فروع کافی، محمد بن حسن طوسی در تهذیب، علامه مجلسی در جلد صدم بحارالانوار و شیخ حرّ عاملی در وسائل الشیعه، روایات مربوط به امر به معروف را گردآوری کرده‌اند. در وسائل الشیعه، «کتاب الأمر بالمعروف والنهی عن المنکر» نزدیک به هشتصد روایت از این زمینه نقل شده است.

۴. برای نمونه: قاضی عبدالجبار همدانی در الاصول الخمسة، ابن حزم اندلسی در المفصل فی الملل و الهواء والنحل، خواجه نصیرالدین طوسی در تجرید الاعتقاد و علی جرجانی در شرح المواقف.

۵. برای نمونه: احیاء علوم الدین از امام محمد غزالی، المحجة البیضاء فی تهذیب الاحیاء از فیض کاشانی و جامع السعادات و معراج السعاده از مولی احمد نراقی.

از میان انبوهی از آیات قرآن کریم در ارتباط با فریضه امر به معروف و نهی از منکر، برای نمونه می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد: «ضرورت ایجاد گروهی ویژه و سازمان دهی شده برای دعوت به خیر، امر به معروف و نهی از منکر»،^۱ «ضرورت بهره‌گیری از اقتدار حکومت برای حاکمیت ارزش‌هایی چون نماز، زکات و امر به معروف و نهی از منکر»،^۲ «برتری مسلمانان بر دیگران به جهت امتیاز امر به معروف و نهی از منکر»،^۳ «رستگاری و نجات انسان‌ها، در سایه ایمان، صالح و مصلح بودن و امر به معروف و نهی از منکر کردن»^۴ و نیز «دوری از رحمت الهی به دلیل فاسد و مفسد بودن و نپذیرفتن نهی از منکر».^۵

احادیث مرتبط با این فریضه به قدری فراوانند که گزینش نمونه‌هایی از آنها برای تبیین جایگاه امر به معروف دشوار می‌نماید. امیرمؤمنان علی (ع) در یکی از سخنان خود، امر به معروف را این گونه ترسیم می‌کند:

و همه کارهای نیک [حی] جهاد در راه خدا در مقایسه با امر به معروف و نهی از منکر، چون دمیدنی است به دریای پر موج پهناور.^۶

از نظر امیرمؤمنان علی (ع) تأثیر همه اعمال در مقایسه با تأثیر این فریضه مانند تأثیر دمیدن در امواج دریاست. در سخنی دیگر حضرت فرموده است: «نتیجه ترک امر به معروف و نهی از منکر، تسلط اشرار و مستجاب نشدن دعاها خواهد بود».^۷ به فرموده امام باقر (ع):

۱. «وَلَسْتُكَ مِّنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ أُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ» (آل عمران، ۱۰۴).

۲. «الَّذِينَ إِنْ مَكَانَهُمْ فِي الْأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ وَأَمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ وَلِلَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ» (حج، ۴۱).

۳. «كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ» (آل عمران، ۱۱۰).

۴. «وَالْمَعْصِرُ» «إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ» «إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَتَوَّصَوْا بِالْحَقِّ وَتَوَّصَوْا بِالصَّبْرِ» (عصر، ۳-۱). «جمله تَوَّصَوْا بِالْحَقِّ» معنی بسیار وسیعی دارد که هم «امر به معروف و نهی از منکر» را شامل می‌شود، و هم «تعلیم و ارشاد جاهل» و «تنبيه غافل» و «تشویق» و «تبلیغ» ایمان و عمل صالح را (مکارم شیرازی و دیگران، تفسیر نمونه، ج ۲۷، ص ۳۰۲).

۵. «لَمِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ بَنِي إِسْرَآئِيلَ عَلَى لِسَانِ دَاوُدَ وَعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ ذَلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ» «كَانُوا لَا يَتَّخِذُونَ مِنْ مُنْكَرٍ فَعْلُوهُ» (مائده، ۷۹ و ۸۰).

۶. «وَمَا أَعْمَالُ الْبِرِّ كُلُّهَا وَالْجِهَادُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ - عِنْدَ الْأَمْرِ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّهْيِ عَنِ الْمُنْكَرِ - إِلَّا كَنْفَتَةٍ فِي بَحْرِ لُجِّي» (سیدرضی، نهج البلاغه، حکمت ۳۷۴).

۷. «لَا تَتْرَكُوا الْأَمْرَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّهْيِ عَنِ الْمُنْكَرِ فَيَرْكَبَ عَلَيْكُمْ شِرَارُكُمْ ثُمَّ تَدْعُونَ فَلَا يَسْتَجَابُ لَكُمْ» (همان، نامه ۴۷).

امر به معروف و نهی از منکر واجبی است بزرگ؛ به سبب آن، اجرای همه واجبات، امنیت راه‌ها، حلال بودن معاملات، ردّ مظالم، آبادی زمین، انتقام از دشمنان و سامان یافتن امور، تضمین می‌شود^۱ [قوام و دوام همه ارزش‌ها در سایه امر به معروف و نهی از منکر].

از آیات و احادیث یادشده، می‌توان نکات ذیل را استخراج کرد:

یک) امر به معروف و نهی از منکر از واجبات،^۲ بلکه از ضروریات دین هستند، به گونه‌ای که انکار آگاهانه آنها به منزله انکار اصل دین بوده و فرد را از گروه مسلمانان خارج می‌کند؛
 دو) این دو واجب، «ام‌الفرائض» یعنی مادر و سنگ بنای دیگر واجبات‌اند؛
 سه) این دو واجب، اختصاصی به اسلام نداشته، بلکه امت‌های دیگر نیز مکلف به آنها بوده‌اند؛

چهار) یکی از کارویژه‌های دولت دینی، امر به معروف و نهی از منکر است؛
 پنج) نتیجه ترک این سبب، سلبه اشرار و ازهم گسیختگی نظام اجتماعی است.
 اهمیت فوق‌العاده امر به معروف و نهی از منکر سبب شده که معتزله آن را در زمره اصول پنج‌گانه دین شمارش کنند. به اعتماد آثار این اصول عبارت‌اند از: توحید، عدل، وعد و وعید، منزله بین‌المنزلتین^۳ و امر به معروف و نهی از منکر.^۴ زیدیه نیز همانند معتزله، امر به معروف و نهی از منکر، پنجمین اصل از اصول دین قرار دادند.^۵ نزد آنان، فراتر از یک حکم فرعی فقهی، مورد توجه قرار گرفته است.

این جایگاه بی‌بدیل برای امر به معروف و نهی از منکر، اسلام‌شناسان غیر مسلمان را نیز به واکنش تحسین‌برانگیز واداشته است. داستان ذیل یک نمونه از اینها به شمار می‌آید:

۱. «عَنْ جَابِرٍ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ... إِنَّ الْأَمْرَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّهْيَ عَنِ الْمُنْكَرِ سَبِيلُ الْأَنْبِيَاءِ وَ مِنْهَا جُ الصُّلْحَاءُ فَرِيضَةٌ عَظِيمَةٌ بِهَا تُقَامُ الْفَرَائِضُ وَ تَأْمَنُ الْمَذَاهِبُ وَ تَحُلُّ الْمَكَاسِبُ وَ تُرَدُّ الْمَظَالِمُ وَ تُعْمَرُ الْأَرْضُ وَ يَنْتَصَفُ مِنَ الْأَعْدَاءِ وَ يَسْتَقِيمُ الْأَمْرُ...» (کلینی، الکافی، ج ۵، ص ۵۶).

۲. فقهای شیعه این دو واجب را جزء فروع دین قرار داده‌اند که عبارت‌اند از: نماز، زکات، خمس، روزه، حج، جهاد، امر به معروف، نهی از منکر، تولی و تبری (صدر، ماوراء الفقه، ج ۱۰، ص ۲۸۷).

۳. یعنی فاسق (مرتکب گناه کبیر مثل شربخوار، زناکار و دروغگو) نه مؤمن است و نه کافر. فسق حالتی است بین کفر و ایمان.

۴. آقاخان قناد، «درآمدی بر بررسی تطبیقی امر به معروف و نهی از منکر از دیدگاه معتزله و دیگر فریق اسلامی»، فصلنامه کلام اسلامی، س ۱۵، مسلسل ۵۹، ص ۲۸.

۵. همان، ص ۳۸.

«شامگاه روز پنج‌شنبه ۲۲ سپتامبر ۱۹۸۸م، در ایستگاه قطار شهری شیکاگو در حضور جمعی از مردم، زنی مورد تجاوز قرار گرفت. گزارش کوتاهی از این حادثه براساس گفته‌های پلیس در روز جمعه در روزنامه نیویورک تایمز روز یک‌شنبه به چاپ رسید. نکته شایان توجه در آن گزارش، این بود که هیچ‌کس برای کمک به قربانی از جای خود حرکت نکرد، با اینکه این تجاوز در ساعت‌های پررفت و آمد روز انجام شد... هنگامی که قربانی از پله‌ها بالا رفت و فریاد زنان می‌گفت که مورد تجاوز قرار گرفته است «کایلز» به تعقیب متجاوز پرداخت، جلوی ماشین پلیس را گرفت و برای دستگیری متجاوز از آنها کمک خواست. «کایلز» بعدها کار خود را به این صورت بیان کرد: برای کمک به آن زن باید کاری می‌کردم احساس کردم این اتفاق کار درستی نبود، زن می‌توانست مادر، عمه، خاله یا یکی از دوستان مادرم باشد... جمله «احساس می‌کردم» نشان می‌دهد که اگر او به فشار هم قرار می‌گرفت، حرف بیشتری برای گفتن نداشت... فرهنگ ما تعریف خاصی برای این ادراک ندارد. درست است که حقوق‌دانان و فیلسوفان ما بحث‌هایی دارند که ما در چه مواردی وظیفه‌ای برای «امداد» داریم، اما این بحث مهجورتر از آن است که به عنوان فرهنگ ما به تفصیل ترصیف شود. «رندی کایلز» دقیقاً چیزی در این باره نشنیده بود و من نیز چیزی در این مورد نمی‌دانم. اینکه ضمن تحقیقات اسلامی خود از آن آگاه شدم. اسلام برعکس، نام و تعالیمی ویژه برای چنین رابطه اخلاقی گسترده‌ای دارد. نام آن «امر به معروف و نهی از منکر» است.^۱

«مایکل کوک»^۲ در اثر محققانه خود، یعنی امر به معروف و نهی از منکر در اندیشه اسلامی که حاصل بیش از دوازده سال مطالعه اوست، پس از مقایسه آن با اصول مشابه در فرهنگ‌های دیگر و ادیان توحیدی نظیر مسیحیت و یهودیت، ادیان غیر توحیدی، مکاتب فلسفی و «وظیفه امداد» در غرب، اعلام می‌دارد که هیچ همتایی را از نظر اهمیت و نمود، برای «امر به معروف و نهی از منکر» در خارج از اسلام نیافته است.^۳

۱. کوک، امر به معروف و نهی از منکر در اندیشه اسلامی، ج ۱، ص ۱۵-۱۹.

۲. دو ترجمه فارسی از کتاب «کوک» در دست است. ترجمه نخست با عنوان شایست و ناشایست در اندیشه اسلامی از محمدحسین ساکت و ترجمه دوم با عنوان امر به معروف و نهی از منکر در اندیشه اسلامی از احمد نمایی (برای آشنایی بیشتر با مایکل کوک رک: ساکت، شایست و ناشایست در اندیشه اسلامی، ص ۲۱-۲۸).

۳. کوک، امر به معروف و نهی از منکر در اندیشه اسلامی، ج ۲، ص ۸۷۶.

وقتی دیگران این امر را از امتیازهای خاص اسلام می‌دانند، باید از این سرمایه عظیم اجتماعی که به برکت اسلام در اختیار ما قرار گرفته، بهترین استفاده را کرد. بر همین اساس، قانون اساسی ما نیز انجام امر به معروف و نهی از منکر را هم از مردم و هم از دولت مطالبه کرده است.

دوم: جایگاه امر به معروف و نهی از منکر در جمهوری اسلامی

۱. براساس سند چشم‌انداز، جامعه ایرانی در افق سال ۱۴۰۴ش، جامعه‌ای است:

- ... متکی بر اصول اخلاقی و ارزش‌های اسلامی، ملی و انقلابی؛

- برخوردار از ... نهاد مستحکم خانواده، به دور از فقر، فساد، تبعیض و ...؛

- فعال، مسئولیت‌پذیر، ایثارگر، مؤمن، رضایتمند، برخوردار از وجدان کاری ...؛

- ... اخلاقی ...^۱

۲. به موجب بند یک اصل سوم قانون اساسی، دولت جمهوری اسلامی ایران موظف است همه امکانات خود را در خصوص «ایجاد محیط مساعد برای رشد فضایل اخلاقی براساس ایمان و تقوا و مبارزه با کلیه مظاهر فساد و تباهی» به کار گیرد.

۳. اصل هشتم قانون اساسی مقرر می‌دارد که «در جمهوری اسلامی ایران دعوت به خیر، امر به معروف و نهی از منکر وظیفه‌ای است همگانی و متقابل بر عهده مردم نسبت به یکدیگر، دولت نسبت به مردم و مردم نسبت به دولت. شرایط و حدود و کیفیت آن را قانون معین می‌کند. «وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ»^۲. همین نمونه‌های قانونی به خوبی بیانگر میزان اهتمام نظام به این امر خطیر است و نیازی به استقصای قوانین مرتبط با امر به معروف و نیز سیاست‌های ترسیم‌شده از سوی مقامات جمهوری اسلامی ایران نیست.

سوم: وضعیت موجود

در میان واجبات الهی، امر به معروف و نهی از منکر، اگر مهجورترین نباشند، بدون شک از مهجورترین واجبات هستند. شاید کمتر کسی را بتوان یافت که وضعیت حاکم بر جامعه را از این منظر مناسب ارزیابی کند. آنچه مایه قوام و دوام همه واجبات و ارزش‌های اسلامی است،

سوگمندانه به فراموشی سپرده شده است. تنها افراد شاخص و نادری را می‌توان یافت که به جهت ایمان یا اراده بسیار قوی، هم‌رنگ جماعت نشوند، برخلاف مسیر آب شنا کرده و به مبارزه با فرهنگ ناصحیح حاکم بر جامعه برخیزند؛ آری پیامبران، اولیای الهی، مؤمنان واقعی و برخی مردم این‌گونه بوده و هستند، اما رفتارهای عموم مردم را باید با توجه به فضای حاکم بر جامعه ارزیابی کرد؛ اگر در فضای حاکم بر جامعه، ارزش‌های دینی رونق چندانی نداشته و حساسیتی نسبت به آنها وجود نداشته باشد، افراد آن جامعه هرچند مسلمان باشند و در رفتارهای خود سعی بر رعایت ارزش‌ها داشته باشند، اما در برابر رفتار دیگران موضع‌گیری نکرده و واکنشی از خود نشان نمی‌دهند. به‌راستی چرا با این همه تأکید و این جایگاه بی‌بدیل، شاهد کم‌رونقی و اقبال نکردن مردم به این فریضه هستیم؟ چرا بروز و ظهور این فریضه را در جامعه دینی کمتر شاهدیم و به‌ندرت در زندگی روزانه با افرادی برخورد می‌کنیم که امر به معروف و ناهی از منکرند؟ شاید بتوان «دگرگونی ارزش‌های اجتماعی» و «رواج تساهل‌گرایی» را از عوامل مهم در این زمینه برشمرد. عوامل ذیل نیز در بی‌توجهی نسبت به این فریضه الهی دخالت دارند:

عافیت‌طلبی، رفاه‌طلبی، ضعف غیرت دینی، سهل‌انگاری، محافظه‌کاری، کم‌رویی، تصور بی‌تأثیری، توقع اثر فوری، ترس از پیامدهای نقل مالی، جانی و حیثیتی (از دست دادن دوستان، بستگان و مشتریان) ناآگاهی و حمایت‌های قانونی ندادن از امر و نهی‌کنندگان.

از سوی دیگر بسیاری بر این باورند که با وجود نظام اسلامی این مسئولیت بیشتر متوجه دولت است و همین تصور یکی دیگر از عوامل مهم کم‌رنگ شدن عمل به این فریضه است. چنین ذهنیتی لازم است تصحیح شود؛ زیرا هرچند امر به معروف و نهی از منکر از مباحث مرتبط با حوزه حقوق عمومی است و در این حوزه اموری چون اصل حاکمیت قانون، آزادی‌های عمومی، حریم خصوصی مورد توجه قرار می‌گیرند، اما هیچ‌یک از اصول فوق نمی‌توانند بهانه‌ای برای فرار از مسئولیت‌پذیری اجتماعی و شانه خالی کردن از این وظیفه شرعی باشند. اسلام نه اجازه می‌دهد امنیت و حریم اشخاص، نقض یا نادیده گرفته شود و نه اجازه می‌دهد هنجارها و ارزش‌های اسلامی مورد تعرض قرار گیرند.

چهارم: وضعیت مطلوب (مطالبه قانون اساسی جمهوری اسلامی)

همان‌گونه که اشاره شد، اصل هشتم قانون اساسی با الهام از قرآن کریم، دعوت به خیر، امر به معروف و نهی از منکر را وظیفه‌ای همگانی و متقابل بر عهده مردم نسبت به یکدیگر، دولت نسبت به مردم و مردم نسبت به دولت دانسته و با نگاهی جامع، سه حوزه را مطرح کرده است:

(الف) امر به معروف و نهی از منکر مردم نسبت به یکدیگر: مؤمنان این وظیفه را نسبت به یکدیگر دارند و همه مؤمنان باید آمر و ناهی باشند، برای نمونه این آیه بیانگر همین حوزه می‌باشد: «كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ»^۱. اطلاق این آیه، همه حوزه‌های امر به معروف و نهی از منکر را شامل می‌شود که از جمله آن امر و نهی مردم نسبت به یکدیگر است.

(ب) امر به معروف و نهی از منکر از سوی دولت نسبت به مردم: آیه ذیل می‌تواند بیانگر این وظیفه باشد: «وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ»^۲. این آیه ضرورت وجود گروه‌ها و تشکیلاتی را برای انجام این فریضه بیان می‌کند. گروه‌هایی که قاعدتاً از سوی دولت حمایت می‌شوند. در گذشته، در حکومت‌های اسلامی، این نهادها، «نهاد حسبه» نام داشتند.

(ج) امر به معروف و نهی از منکر از سوی مردم نسبت به دولت و دولتمردان: گویا در قرآن آیه‌ای که به صراحت ناظر به این حوزه باشد، وجود ندارد، ولی اطلاق‌های آیات مربوط به امر و نهی این قسم را نیز دربر می‌گیرند. این صراحت را در روایات می‌توان سراغ گرفت؛ متفرع کردن سلطه اشرار بر ترک امر به معروف و نهی از منکر در بیان امیرمؤمنان (علی‌ع) بیانگر نوعی ارتباط در این زمینه است و معلوم می‌شود که امر به معروف و نهی از منکر مربوط به حاکمان است؛ زیرا اگر وظیفه امر به معروف یا نهی از منکر مربوط به افراد عادی نظیر همکار، همسایه و... ترک شود، لازمه‌اش تسلط اشرار است نخواهد بود.

هرچند منابع فقهی بی‌شماری موضوع امر به معروف و نهی از منکر را مورد توجه قرار داده‌اند، اما مروری بر آثار فقهی نشانگر تمرکز این آثار بر «شرایط و مراتب» امر به معروف است و بحث از چگونگی تحقق این فریضه و راهکارهای آن به صورت ضابطه‌مند کمتر صورت گرفته است و به دیگر سخن، آنچه در «فقه» آمده، در قالب قواعد حقوقی، مورد پشتیبانی قرار نگرفته است. تأمل در حوزه‌های سه‌گانه مورد تأکید قانون اساسی که برگرفته از شرع مقدس اسلام است، نشان می‌دهد که تحقق آنها به منزله تحقق وضعیت مطلوب و ایده‌آل برای یک جامعه اسلامی خواهد بود و همین امر اصلی‌ترین انگیزه برای پژوهش حاضر است.

۱. آل عمران، ۱۱۰.
 ۲. آل عمران، ۱۰۴.
 ۳. «لَا تَتَّبِعُوا الْأَمْرَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّهْيِ عَنِ الْمُنْكَرِ فَيَوَلَّى عَلَيْكُمْ أَشْرَارُكُمْ ثُمَّ تَدْعُونَ فَلَا يَسْتَجَابُ لَكُمْ» (سیدرضی، نهج البلاغه، نامه ۴۷).

پنجم: سازمان‌دهی مباحث کتاب

مباحث امر به معروف در متون فقهی، عبارت‌اند از: تعریف معروف و منکر، نوع وجوب (عینی یا کفایی، عقلی یا نقلی بودن امر به معروف و نهی از منکر)، شرایط وجوب (علاوه بر شرایط عامه تکلیف، یعنی عقل، بلوغ، قدرت و علم) و مراتب امر به معروف و نهی از منکر.

این پژوهش، با رویکردی دیگر، اصل هشتم قانون اساسی و حوزه‌های سه‌گانه آن را بررسی می‌کند و می‌کوشد تا با نگاهی فقهی - حقوقی، به تبیین، تحلیل و ارائه راهکارهای لازم در این موضوع بپردازد. پژوهش در شش فصل سازمان‌دهی شده است:

فصل اول، با نام کلیات، مفاهیم، مبانی و منابع، بیشتر معطوف به چیستی و چرایی موضوع مورد بحث است.

فصل دوم، حوزه نظارت مردم بر یکدیگر را در سه محور قلمرو شرعی، قلمرو قانونی و ضمانت‌های اجرایی تبیین می‌شود.

فصل سوم به حوزه «نظارت مردم بر دولت» در سه محور قلمرو شرعی، قلمرو قانونی، راهکارها و ضمانت‌های اجرایی اختصاص دارد.

فصل چهارم، معطوف به «نظارت دولت بر مردم» رده و در سه محور «دولت و ارزش‌های اسلامی»، «قلمرو شرعی و قانونی» و «راهکارها و ضمانت‌های اجرایی» است.

فصل پنجم، سازمان امر به معروف و نهی از منکر را از منظر مبانی، جایگاه قانونی و شرح وظایف آن، بررسی خواهد کرد.

فصل ششم اختصاص به پیوست‌های کتاب دارد. مذاکرات مربوط به بررسی اصل هشتم قانون اساسی در مجلس خبرگان و مصوبات شورای فرهنگ عمومی مربوط به راهکارهای اجرایی گسترش عفاف و حجاب و...، در این فصل ارائه شده‌اند.